

Wstęp

Piśmiennictwo o czynie zbrojnym Polaków w XX wieku jest imponujące. Tylko dla siedmioletniego okresu 1914–1921, w którym naród polski wybijał się na niepodległość, a potem prowadził wojny o jej utrwalenie i kształt granic, rejestrujemy przeszło 10 tys. publikacji¹. Historiografia polskiego wysiłku zbrojnego w II wojnie światowej jest jeszcze bogatsza, do 1967 r. obejmowała prawie 9 tys. prac², zaś w chwili obecnej liczy już przeszło 20 tys. pozycji drukowanych. Tylko początkowemu jej okresowi, czyli kampanii polskiej 1939 r. poświęcono około 9 tys. drukowanych prac³. Bardzo poważny jest również dorobek w zakresie badań nad siłami zbrojnymi II Rzeczypospolitej, który aktualnie wynosi prawie 10 tys. pozycji drukowanych⁴. Pokażna liczba publikacji ma jednak bardzo widoczny jednostronny charakter. Obiektem zainteresowania badaczy były bowiem bronie główne Wojska Polskiego – piechota, kawaleria i artyleria, niektóre bronie techniczne i pomocnicze (szczególnie broń pancerna i lotnictwo) w minimalnym zaś stopniu służby działające w okresie pokoju, a także formowane dopiero w momencie zagrożenia i funkcjonujące tylko w czasie wojny. Z tego powodu nasza wiedza o siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej i kampanii polskiej 1939 r. nie jest pełna – stosunkowo rozległa w niektórych dziedzinach (np. zagadnieniach dotyczących położenia geopolitycznego i strategicznego Polski w okresie międzywojennym, zawartych sojuszów wojskowych, planów obronnych, potencjału wojennego, struktury organizacyjnej oraz rozbudowy i przygotowania do wojny broni głównych i niektórych broni technicznych, przebiegu walk polsko-niemieckich i agresji sowieckiej w 1939 r.), natomiast dalece niedostateczna jeśli chodzi o kwestie operacyjnej służby sztabów, znane w dzisiejszych siłach zbrojnych pod nazwą logistyki⁵. W przedwrześniowym Wojsku Polskim obejmowały one wszystkie sprawy związane z przygotowaniem kwatermistrzowskimi oraz „żywieniem walki” (od transportu wojsk, przez dostawy żywności, paszy, odzienia, broni, amunicji, materiałów pędnych i smarów, aż do ewakuacji rannych, sprzętu i jeńców). Liczba publikacji na ten temat jest wprost znikoma, ponadto większość z nich to drobne przyczynki o różnej wartości naukowej. Między innymi z tych względów spotkać się można z niesłusznym poglądem, jakoby w polskim wojsku zagadnieniami tymi szerzej nie zajmowano się, lekceważono je lub podejmowano w stopniu niewystarczającym

¹ Zob. *Militarne aspekty odrodzenia Rzeczypospolitej 1914–1921. Bibliografia*. T. I i II, Warszawa 1998.

² *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*. T. VI: *Bibliografia wojny wyzwoleniczej narodu polskiego 1939–1945. Problematyka wojskowa. Materiały z lat 1939–1967*, Warszawa 1973.

³ *Kampania wrześniowa 1939. Bibliografia*. T. I i II, Warszawa 2002.

⁴ Zob. *Komunikat bibliograficzny Centralnej Biblioteki Wojskowej 1921–1939 i 1957–1970; Polska Bibliografia Wojskowa 1971–2010*.

⁵ Więcej na ten temat zob. K. Adamek, *Logistyka w siłach zbrojnych RP w latach 1918–1998. Próba syntezy*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Stefana Czarnieckiego, 1991, nr 1; A. Nawrocki, *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych sił zbrojnych II RP w latach 1936–1939*, Warszawa 2002, s. 9–11.

dla stworzenia materialnych podstaw efektywnego działania wojsk w polu. Ułomności istniejącej literatury przedmiotu sprawiają także, że brakuje dostatecznych podstaw do rzetelnej oceny przygotowania służb WP do kampanii 1939 r. Częstkowe opinie w tej kwestii wielokrotnie formułowane *a priori*; nie wiemy jednak nadal, które z nich są całkowicie słuszne, które tylko częściowo, a które należy zaliczyć do mitów.

Rozprawa ma udzielić odpowiedzi na pytanie, czy obowiązujące w 1939 r. w polskiej doktrynie i sztuce wojennej zasady organizacji i funkcjonowania służb w polu odpowiadały w pełni wymogom i warunkom wojny współczesnej. W związku z tym należy skupić się na kilku zagadnieniach. Po pierwsze – przedstawić, jaki model organizacji i funkcjonowania służb w polu istniał w WP pod koniec lat trzydziestych. Po drugie – sprawdzić, w jakim zakresie na ukształtowanie tego modelu wpłynęły doświadczenia minionych wojen (zwłaszcza I wojny światowej i bojów prowadzonych na wschodnim teatrze działań wojennych w latach 1918–1920) oraz wzory obce (np. francuskie), a w jakim rodzima myśl wojskowa i realistyczna ocena materialnych możliwości państwa. Po trzecie – określić, jaki był stan przygotowań służb do pracy w polu w przeddzień wybuchu wojny, konfrontując teoretyczne założenia z rzeczywistością.

Aby uniknąć nieporozumień jeszcze raz podkreślam, że przedmiotem moich rozważań będą służby w polu, czyli ta część każdej ze służb WP, która w czasie wojny podlegała Naczelnemu Wodzowi i której funkcjonowanie wpływało bezpośrednio na gotowość bojową wojsk operacyjnych. Znaczny wpływ na pełne zabezpieczenie potrzeb walczących wojsk miały również służby duszpasterska, sprawiedliwości i geograficzna. Z tego względu znajdują się one w orbicie moich zainteresowań, mimo że ich działalność nie wchodziła – według przedwojennych poglądów – w zakres zagadnień kwatermistrzowskich. Służbami działającymi na tzw. obszarze krajowym, podporządkowanymi ministrowi spraw wojskowych, nie zajmuję się. Wspominam o nich tylko wtedy i o tyle, o ile jest to potrzebne do zrealizowania zasadniczego tematu.

Przyjęta koncepcja rozprawy zdeterminowała jej konstrukcję; wszystkie trzy rozdziały mają układ problemowy. Nie ulega bowiem wątpliwości, że tylko przez układ problemowy da się przedstawić w sposób czytelny proces kształtowania się oryginalnego polskiego systemu „żywienie” walki, określić jego zalety i ułomności, ukazać organizację i zasady funkcjonowania poszczególnych służb, porównać przyjęte rozwiązania z obowiązującymi w siłach zbrojnych innych państw, ustalić możliwie dokładnie poziom personalnego i materialnego stanu przygotowania każdej ze służb do wojny.

W okresie międzywojennym publikacje dotyczące użycia i pracy służb w polu od czasu do czasu pojawiały się na łamach fachowej prasy wojskowej. Problemy organizacyjne nie były jednak prawie wcale poruszane, czego przyczyną prawdopodobnie były trudności czynione w tych sprawach przez cenzurę wojskową. Niewiele było większych opracowań, omawiających w sposób możliwie obszerny dzieje danej służby i precyzujących kierunek jej dalszego rozwoju. Najbardziej interesującą publikacją z tej grupy jest praca zbiorowa wydana pod kierunkiem K. Rudolfa pt. *Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*⁶. Z innych na uwagę zasługuje studium E. Nowaka na temat polskiego duszpasterstwa wojskowego⁷. Trochę miejsca poświęcili służbom autorzy kilku innych obszernych opracowań. Do najważniejszych należy zaliczyć: *Dzie-*

⁶ *Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*, pod red. K. Rudolfa, Warszawa 1929.

⁷ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce*, Warszawa 1931.

sięciolecie odrodzenia Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928⁸, księgę pamiątkową *Ku czci poległych lotników*⁹ oraz *Księgę pamiątkową dziesięciolecia Pomorza 1920–1930*¹⁰.

Dla badań nad służbami WP bardzo ważne są dwie prace opublikowane w połowie lat trzydziestych. Obecnie mają one już rangę źródeł. Są to: *Służba sztabów. Wykłady w WSWoj*¹¹, wydane pod redakcją S. Sosabowskiego, jednego z wykładowców katedry operacyjnej służby sztabów Wyższej Szkoły Wojennej, oraz opracowanie samego Sosabowskiego pt. *Kwaternistrzostwo w polu*¹².

Prawdziwą kopalnią informacji o sprawach kwaternistrzowskich WP są: *Podręcznik dla operacyjnej służby sztabów*¹³ oraz praca F. Robakiewicza pt. *Zaopatrywanie i ewakuacja w ramach pułku*¹⁴. Z niezrozumiałych powodów historycy sił zbrojnych II Rzeczypospolitej do prac tych nie sięgają. Podobnie rzecz się ma z regulaminami i instrukcjami obowiązującymi w siłach zbrojnych w okresie międzywojennym, których okazały zbiór znajduje się w Centralnym Archiwum Wojskowym i Centralnej Bibliotece Wojskowej w Warszawie.

Na uwagę badaczy zasługują również artykuły, w których poruszane są – w większości w ujęciu teoretycznym – zagadnienia użycia, wyposażenia i uzbrojenia poszczególnych służb w przyszłej wojnie, opublikowane w latach międzywojennych. Pozwalają one prześledzić występujące w tej mierze tendencje, porównać je z rozwiązaniami przyjętymi w innych armiach, ocenić oryginalność i słuszność postulatów. Do najciekawszych należy zaliczyć publikacje: H. Stypułkowskiego, S. Burnagela, J. Skwary, R. Starzyńskiego, M. Podraszko, D. Bańskiego, A. Gruszki, W. Berki, S. Orlewicza, W. Kwiatkowskiego, B. Nowakowskiego, S. Hubickiego¹⁵.

W okresie II wojny światowej, głównie jednak po jej zakończeniu ukazało się w kraju i na emigracji sporo obszernych opracowań omawiających dzieje przedwrześniowego Wojska Polskiego i przebieg kampanii 1939 r. Sprawy organizacji i funkcjonowania służb w polu oraz zagadnienia kwaternistrzowskie zostały w nich przedstawione w sposób nadzwyczaj skromny¹⁶. Niewiele miejsca poświęcili im autorzy monumentalnego dzieła pt. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej*

⁸ *Dziesięciolecie odrodzenia Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*, pod red. H. Mościckiego, W. Dzwonkowskiego i T. Bałabana, Warszawa 1928.

⁹ *Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*, pod red. M. Romeyki, Warszawa 1933.

¹⁰ *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza 1920–1930*, Toruń 1930.

¹¹ *Służba sztabów. Wykłady w WSWoj*, pod red. S. Sosabowskiego, Warszawa 1934.

¹² S. Sosabowski, *Kwaternistrzostwo w polu. Zaopatrywanie, ewakuacja i praca tyłów w pułku piechoty, kawalerii i dywizjonie artylerii*, Warszawa 1935.

¹³ *Podręcznik dla operacyjnej służby sztabów*, wyd. 2, Warszawa 1927.

¹⁴ F. Robakiewicz, *Zaopatrywanie i ewakuacja w ramach pułku*, Rembertów 1934.

¹⁵ H. Stypułkowski, *Czy służba intendentury powinna się motoryzować?* Przegląd Intendencki (PI), 1931, nr 4; idem, *Na niektóre tematy wojenne*, PI, 1936, nr 1; S. Burnagel, *Na niektóre tematy wojenne*, PI, 1937, nr 3; J. Skwara, *Zaopatrywanie frontu w chleb podczas wojny*, PI, 1934, nr 3; idem, *Technika zaopatrzenia armii w polu w mps*, PI, 1937, nr 1; R. Starzyński, *Intendenci dywizyjni czy intendenci rejonowi*, PI, 1926, nr 2; M. Podraszko, *Motoryzacja tyłów wielkich jednostek kawalerii*, PI, 1937, nr 3; M. Bański, *Wpływ lotnictwa, broni pancernej i motoryzacji na działalność intendentury wielkiej jednostki*, PI, 1939, nr 1; idem, *Intendenckie zaopatrywanie lotnictwa w polu*, PI, 1939, nr 2; A. Gruszka, *O pokojowej organizacji służby intendentury*, PI, 1931, nr 1; W. Berka, *Obrona tyłów wielkich jednostek*, Bellona, 1934, nr 2; S. Orlewicz, *Segregacja rannych*, Lekarz Wojskowy (LW), 1936, nr 10; W. Kwiatkowski, *Plan użycia służby*, PI, 1934, nr 3; B. Nowakowski, *Lekarz w wojsku czy lekarz wojskowy?*, LW, 1922, nr 3; S. Hubicki, *Ideologia w budowie służby zdrowia w Wojsku Polskim*, LW, 1928, nr 12.

¹⁶ Szerzej: W. Rezmer, *Służby Wojska Polskiego 1918–1939. Osiągnięcia i potrzeby badawcze*, Studia z Historii Historiografii Wojskowej, 1989, nr 2, s. 236–257.

wojnie światowej¹⁷, *Polskiego czynu zbrojnego w II wojnie światowej*¹⁸, M. Norwid-Neugebauer¹⁹, H. Piątkowski²⁰, W. Iwanowski²¹, M. Porwit²², J. Kirchmayer²³, T. Jurga²⁴. Nie zostały one odpowiednio docenione nawet w książce E. Kozłowskiego, dobrze notowanej w świecie naukowym²⁵. Brak jakiegokolwiek wzmianki o służbach w informatorze T. Jurgi²⁶. Dopiero w latach siedemdziesiątych sytuacja zaczęła ulegać pewnej poprawie, gdyż autorzy niektórych opracowań dotyczących kampanii 1939 r. zainteresowali się trochę pracą służb, szczególnie kwatermistrzowskich²⁷. Ukazał się także trzeci tom *Zarysu dziejów wojskowości polskiej*²⁸, w którym służbom poświęcono sporo miejsca, próbując zrekapitulować stan naszej wiedzy na ten temat. Przełom nastąpił dopiero w ostatniej dekadzie. Wtedy bowiem pojawiła się praca M. Cieplewicz, która była syntezą dziejów Wojska Polskiego od demobilizacji w 1921 r. do 1926 roku, czyli zamachu majowego Józefa Piłsudskiego. Ówczesnym służbom autor poświęcił cały rozdział X liczący kilkadziesiąt stron²⁹. Dalsze ich pokojowe dzieje przedstawił P. Stawecki w syntetycznym opracowaniu pt. *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926–12 V 1935*³⁰. Najwięcej informacji znalazło się jednak w obszernej rozprawie A. Nawrockiego, omawiającej kwestie logistyczne sił lądowych Wojska Polskiego w ostatnich latach przed wybuchem wojny³¹.

Niestety, większość publikacji, które całkowicie lub w bardzo dużym stopniu dotyczą problematyki służb Wojska Polskiego, to drobne przyczynki, o ograniczonej wartości naukowej, gdyż oparte na ubogiej bazie źródłowej. Autorzy ich niezmiernie rzadko przeprowadzali rzetelną kwerendę archiwalną (np. w CAW) i wykorzystywali zachowane zasoby akt, chociaż zdarzały się pozytywne wyjątki, np. artykuł M. Cieplewicz³². Pewne informacje o zasobach CAW przydatnych do badań zagadnień kwatermistrzowskich przyniósł artykuł J. Ciesielskiego³³.

17 *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej (PSZ)*, T. I: *Kampania wrześniowa*, Cz. 1: *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951.

18 *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej (PCZ)*, T. I: *Wojna obronna Polski 1939*, Warszawa 1979.

19 M. Norwid-Neugebauer, *Kampania wrześniowa 1939 w Polsce*, Londyn 1940.

20 H. Piątkowski, *Kampania wrześniowa w Polsce 1939 r.*, Jerozolima 1943.

21 W. Iwanowski, *Wysilek zbrojny narodu polskiego w czasie II wojny światowej*, T. 1: *Kampania wrześniowa 1939*, Warszawa 1961.

22 M. Porwit, *Komentarze do historii poskich działań obronnych 1939 roku*, Cz. 1–3, Warszawa 1983.

23 J. Kirchmayer, *Kampania wrześniowa 1939*, Warszawa 1946

24 T. Jurga, *U kresu II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1979; idem, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.

25 E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974.

26 T. Jurga, *Regularne jednostki Wojska Polskiego w 1939 r. Organizacja, działania bojowe, uzbrojenie, metryki związków operacyjnych, dywizji i brygad*, Warszawa 1975.

27 Zob. W. Kozłowski, *Problemy struktury organizacyjnej tyłów Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew” we wrześniu 1939 roku*, Przegląd Kwatermistrzowski (PK), 1972, z. 5.; W. Stebliński, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975; passim; *Z historii polskiego lotnictwa wojskowego 1918–1939*, pod red. I. Kolińskiego, Warszawa 1978, passim; Z. Koszyła, *Wrzesień 1939 r. na Białostoczczyźnie*, Warszawa 1976, passim; A. Rzepniewski, *Obrona Wybrzeża w 1939 r. Na tle rozwoju marynarki wojennej Polski i Niemiec*, Warszawa 1970, passim; R. Szubański, *Polska broń pancerna 1939*, Warszawa 1982, passim.

28 *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, pod red. P. Staweckiego, Warszawa 1990 (dalej: *Zarys dziejów*).

29 M. Cieplewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998, s. 150–179.

30 P. Stawecki, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 – 12 V 1935*, Warszawa 2004, s. 214–232.

31 A. Nawrocki, *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych sił zbrojnych II RP w latach 1936–1939*, Warszawa 2002.

32 M. Cieplewicz, *Służby Wojska Polskiego w latach 1921–1926*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości (SMHW)*, 1986, s. 259–284.

33 J. Ciesielski, *Organizacja zaopatrzenia wojska w latach 1921–1939 w świetle akt Centralnego Archiwum Wojskowego*, *Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej (BWSA)*, nr 12, s. 61–64. Zob. też T. Wawrzyński, *akta dotyczące organizacji i działalności służby zdrowia WP w latach 1918–1939*, BWSA, 1983, nr 12, s. 46–60.

Pierwszym, który podjął próbę gruntownego zbadania zagadnień kwatermistrzowskich przedwrześniowego Wojska Polskiego był S. Feret. Wyniki swych dociekań przedstawił w kilku cennych artykułach³⁴. Poświęcił również sporo uwagi kwestiom zaopatrywania wojsk oraz pracy tyłów w czasie I wojny światowej; jego studium na ten ostatni temat jest bardzo pomocne przy wszystkich rozważaniach porównawczych³⁵. O skrótove ujęcie całokształtu problematyki kwatermistrzowskiej Wojska Polskiego w okresie międzywojennym pokusił się najpierw J. Mróz³⁶, a potem K. Adamek (w części rozdziału I omówił powstanie kwatermistrzostwa Wojska Polskiego oraz rozwój i działalność intendencji w latach 1918–1939, zaś w rozdziale II scharakteryzował prace kwatermistrzostwa w kampanii polskiej 1939 r.³⁷ Podobnej problematyki dotyczą opracowania M. Fuksa, R. Lesia, F. Majchrzaka, G. Wiśniewskiego i H. Wieleckiego³⁸. Sporo miejsca problematyce tyłów poświęcił w swych publikacjach S. Okęcki³⁹; zawierają one cenny materiał faktograficzny, który może być podstawą wielu istotnych porównań. Badania nad niektórymi zagadnieniami kwatermistrzowskimi przedwrześniowej armii prowadził także Z. Kołodziejak. Szczególnie interesujące są jego artykuły o sprawach aprowizacyjnych⁴⁰. Najwszechstronniej, jak dotychczas, problem wyżywienia sił zbrojnych podczas wojny przedstawił L. Urlński w swojej dysertacji doktorskiej⁴¹.

W kampanii polskiej 1939 r. szefem sztabu Naczelnego Wodza był gen. Bryg. Wacław Stachiewicz, zaś naczelnym kwatermistrzem – płk dypl. Józef Wiatr (od 1935 r. szef O. I Szt. Gł.). Z tego względu ich publikacje odgrywają ważną rolę przy analizowaniu kwestii materiałowego przygotowania Wojska Polskiego do wojny⁴².

Ze wszystkich służb istniejących w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej najwięcej napisano na temat służby zdrowia. Literatura ta jest jednak bardzo zróżnicowana. Można w niej wska-

34 Najważniejsze to: S. Feret, *Wojenny system zaopatrywania polskiej armii przedwrześniowej*, Myśl Wojskowa (MW), 1967, nr 9; idem, *System zaopatrywania wojsk oraz jego funkcjonowanie w czasie wojny obronnej Polski w 1939 r.*, PK, 1969, s. 5.

35 Idem, *Polska sztuka wojenna 1918–1939*, Warszawa 1972; idem, *Materiały do studiowania pierwszej wojny światowej 1914–1918 r. Problemy pracy tyłów*, Akademia sztabu generalnego (ASG), Warszawa – Rembertów 1960.

36 J. Mróz, *Rola i miejsce kwatermistrzostwa w polskiej armii do 1939 r.*, PK, 1984, z. 5.

37 K. Adamek, *Wyższa Szkoła Oficerska Służb Kwatermistrzowskich im. Mariana Buczka. Dzieje kształcenia oficerów kwatermistrzostwa WP*, Warszawa 1986, passim;

38 M. Fuks, *Organizacja kwatermistrzostwa armii wg poglądów Sztabu Głównego WP z roku 1939*, PK, 1957, z. 1; idem, *Zabezpieczenie materiałowe początkowego okresu kampanii wrześniowej*, PK, 1958, z. 4; R. Les, *Przedwojenne poglądy na rolę i miejsce tyłów w wojnie*, PK, 1969, z. 4; F. Majchrzak, *Budowa przemysłowej bazy zaopatrzenia armii polskiej w latach 1918–1939*, PK, 1969, z. 5; G. Wiśniewski, *Tyły w polskiej przedwojennej myśli wojskowej*, PK, 1984, z. 2; idem, *Służba intendencji w polu. Z historii tyłów*, PK, 1985, z. 1; H. Wielecki, *Umundurowanie i wyposażenie Wojska Polskiego w czasie wojny 1939 r.*, Wojskowy Przegląd Historyczny (WPH), 1982, nr 3.

39 S. Okęcki, *Niektóre zagadnienia organizacji i pracy tyłów w wojnie hiszpańskiej 1936–1939*, PK, 1960, z. 1; idem, *Niektóre cechy charakterystyczne organizacji i pracy tyłów w pierwszej wojnie światowej*, PK, 1960, z. 3; idem, *Niektóre cechy charakterystyczne organizacji i pracy tyłów w drugiej wojnie światowej*, PK, 1960, z. 5; idem, *Organizacja i praca tyłów republikańskich w operacji katalońskiej w Hiszpanii (23 XII 1938 r. – 9 II 1939 r.)*, PK, 1960, z. 6.

40 Zob. Z. Kołodziejak, *Prace przygotowawcze nad planem wyżywienia na wypadek wojny w latach 1936–1939*, Wojskowy Przegląd Ekonomiczny (WPE), 1968, nr 2; idem, *Możliwości aprowizacyjne Polski przedwrześniowej na wypadek wojny*, WPE, 1969, nr 1; idem, *Stan przygotowań i struktura wojennego systemu aprowizacji w Polsce do r. 1939*, Zeszyty Naukowe WAP, 1973, nr 74.

41 L. Urlński, *Polski plan aprowizacji wojennej z września 1939 roku*, WAP, Warszawa 1985 (maszynopis); idem, *Polski plan aprowizacji wojennej z września 1939 roku*, Toruń 2001.

42 W. Stachiewicz, *Pisma*, T. 1: *Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939*, Paryż 1977, T. 2: *Rok 1939*, Paryż 1979; idem, *Wierności dochować żołnierskie. Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939 oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, Warszawa 1998; J. Wiatr, *Przyczynki do historii materiałowego przygotowania obrony Polski w latach 1921–1939*, Bellona (Londyn), 1959, z. 3; idem, *List do redakcji w sprawie uzbrojenia przed wrześniem 1939*, Kultura (Paryż), 1956, nr 12; idem, *Możliwości przygotowania do wojny w okresie 20-lecia*, Kultura (Paryż), 1961, nr 7–8.

zać pozycje o charakterze źródłowym (np. wspomnienia H. Odrowąża-Szukiewicza, J. Chomiczewskiego⁴³), drobne artykuły naukowe (m.in. Z. Kosztyły, A. Słowińskiego, S. Suchorskiego, G. Wiśniewskiego, S. Kostkowskiego, R. Wankiewicza, A. Felchnera, W. Markowskiego⁴⁴ oraz monografie (np. S. Wojtkowiaka⁴⁵) i rozprawy: W. Markowskiego i A. Felchnera⁴⁶.

Systematyczne badania nad służbą weterynaryjną nie były prowadzone, nie ma więc na jej temat prawie żadnych wartościowych opracowań. Rozprawa doktorska Z. Łyjąka⁴⁷ poświęcona tej służbie nie została opublikowana; ma także istotny mankament: okres międzywojenny potraktowano w niej nad wyraz powierzchownie. Artykuł B. Lubienieckiego omawia tylko pokojowe dzieje tej służby⁴⁸.

Znacznie lepszy stan odnotowujemy w badaniach służby intendentury. Oprócz artykułów T. Dąbrowskiego, opublikowanych w latach pięćdziesiątych⁴⁹, i G. Wiśniewskiego⁵⁰ oraz źródłowego informacyjnego opracowania Z. Rzeszółtko⁵¹ mamy bowiem monografię i artykuły K. Adamka⁵². Prawdziwą kopalnią informacji są jednak publikowane w Londynie zeznania gen. bryg. Karola Masnego złożone przed Komisją Powołaną w Związku z Wynikiem Kampanii Wojennej 1939 r.⁵³

Wzmianki o służbie uzbrojenia i służbie łączności można spotkać we wszystkich prawie opracowaniach dotyczących przedwrześniowego Wojska Polskiego. Są one jednak tak drobne i lakoniczne, że dla potrzeb naukowych mają jedynie drugorzędne znaczenie. Nie ma najmniejszej wątpliwości, iż najcenniejsze są uwagi na temat łączności płk. dypl. Heliodora Cepy, dowódcy wojsk łączności w przedwrześniowym WP⁵⁴.

43 H. Odrowąż-Szukiewicz, *Powszednie dni niepowszednich lat*, Warszawa 1984; J. Chomiczewski, *Niedoszły bal w Skierniewicach*, Biuletyn Wojskowej Akademii Medycznej (BWAM), 1970, z. 1.

44 Z. Kosztyła, *Zabezpieczenie medyczno-sanitarne oddziałów SGO „Narew” w kampanii wrześniowej 1939 roku*, LW, 1965, nr 7; A. Słowiński, *Służba zdrowia WP w kampanii wrześniowej 1939 roku*, BWAM, 1967, z. 1; idem, *Krótką charakterystyką działania służby zdrowia Wojska Polskiego w kampanii wrześniowej 1939*, PK, 1970, z. 5; idem, *Rozwój szpitalnictwa polowego w Wojsku Polskim od lat trzydziestych do pięćdziesiątych XX wieku*, Annales Academiae Medicae Lodzensis, T. 22, Łódź 1981; S. Suchorski, *Rola głównego punktu opatrunkowego w zabezpieczeniu medycznym dywizji piechoty w wojnie obronnej w roku 1939*, LW, 1981, nr 9–10; G. Wiśniewski, *Służba sanitarna na szczeblach taktycznych w polskiej armii przedwrześniowej*, LW, 1986, nr 7–8; S. Kostkowski, *Uwagi dotyczące zaopatrzenia medycznego Wojska Polskiego w okresie międzywojennym*, LW, 1977, nr 3; R. Wankiewicz, *Próba oceny działalności służby zdrowia w wojnie obronnej 1939 r.*, Archiwum Historii Medycyny, 1984, nr 2; A. Felchner, *Możliwości mobilizacyjne służby zdrowia Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, LW, 1987, nr 5–6; idem, *Szpitala wojskowe II Rzeczypospolitej*, WPH, 1996, nr 3; W. Markowski, *Charakterystyka zaopatrzenia sanitarnego wojsk obrony Warszawy we wrześniu 1939 roku*, PK, 1969, nr 5; idem, *Główna Składnica Sanitarna nr 1 w obronie Warszawy we wrześniu 1939 r.*, Rocznik Wojskowego Instytutu Higieny i Epidemiologii, 1969, nr 1–2; idem, *Zaopatrzenie sanitarne wojska i ludności cywilnej w obronie Warszawy we wrześniu 1939 r.*, LW, 1969, nr 5; idem, *Niektóre dane dotyczące zaopatrzenia sanitarnego wojsk obrony Modlina we wrześniu 1939 r.*, LW, 1972, nr 10.

45 S. Wojtkowiak, *Lancet i karabin. Dzieje szkolnictwa medycznego w Wojsku Polskim*, Warszawa 1973.

46 W. Markowski, *Zaopatrzenie medyczno-sanitarne Warszawy i Modlina w wojnie obronnej 1939*, Warszawa 1985; A. Felchner, *Służba zdrowia Wojska Polskiego (od jesieni 1918 r. do mobilizacji w 1939 r.)*, Łódź 1990.

47 Z. Łyjak, *Służba weterynaryjna Wojska Polskiego do drugiej wojny światowej*, ASG, Warszawa 1979 (maszynopis).

48 B. Lubieniecki, *Służba weterynaryjna w wojsku w czasie pokoju 1920–1939*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancерnej (PKiBP), 1989, nr 133.

49 T. Dąbrowski, *Przygotowania w dziale mundurowym oraz stan zapasów w r. 1939*, Bellona (Londyn), 1952, z. 3; idem, *Przygotowania w dziale żywnościowym oraz stan zapasów w r. 1939*, Bellona (Londyn), 1953, z. 3; idem, *Przygotowania w dziale kwaterunkowym w r. 1939 oraz przygotowania w dziale pieniężnym*, Bellona (Londyn), 1954, z. 1.

50 G. Wiśniewski, *Służba intendentury w polu*, PK, 1985, z. 1.

51 Z. Rzeszółtko, *Charakterystyka akt Departamentu Intendentury Ministerstwa Spraw Wojskowych 1918–1939*, BWSA, 1975, nr 7.

52 K. Adamek, *Intendentura Wojska Polskiego 1918–1956*, Warszawa 1998; idem, *Kwatermistrzostwo, intendentura, tyły czy logistyka*, Polska Zbrojna, 1991, nr 123.

53 K. Masny, *Przygotowanie służby intendentury do wojny 1939 r.*, oprac. W. Fiedler, J. Hlawaty, Londyn 2002.

54 H. Cepa, *Wybrane zagadnienia łączności armii II Rzeczypospolitej*, Londyn 1997.

W znacznie lepszej sytuacji jesteśmy, jeśli chodzi o służbę saperką, gdyż sporo informacji na jej temat zawiera opracowanie A.J. Szugajewa pt. *Saperzy w służbie Polsce*⁵⁵. W kraju na temat saperów polskiego wojska lat 1918–1939 pisał M. Białecki⁵⁶, zaś obszerną monografię opublikował Z.J. Cutter⁵⁷.

Sporo pisano na temat służby samochodowej i broni pancernych. Problemem wojsk samochodowych zajął się Z. Cygan⁵⁸. Z kolei w pracy M. W. Żebrowskiego znajdziemy wiele informacji odnośnie do organizacji, zasad użycia, mobilizacji służby samochodowej i broni pancernych⁵⁹. Uzupełniającą rolę mogą odegrać artykuły E. Bijaka⁶⁰ i J. Czajora⁶¹ oraz opracowania M. Goreckiego⁶², A. Rummla⁶³, M. Skarżyńskiego⁶⁴, A. Jończy, R. Szubańskiego i J. Tarczyńskiego⁶⁵.

O służbie poczt polowych i cenzurze wojennej napisano niewiele. Najwięcej drobnych publikacji na ten temat zamieszczono na łamach „Filatelisty”. Ich autorami byli B. Brzozowski, T. Gryżewski, J. Niebrzydowski, J.Z. Piekut i L. Teter⁶⁶. Najpełniej problem ten został przedstawiony w książce P. Drzewieckiego⁶⁷.

Bardzo skromna jest także literatura dotycząca służby jenieckiej. Mobilizowane jednostki tej służby wykazuje P. Zarzycki w opublikowanym *Planie mobilizacyjnym „W”*⁶⁸. Najobszerniejszym opracowaniem jest artykuł Z. Karpusa i W. Rezmera⁶⁹.

Nie ma żadnych wartościowych opracowań na temat służby taborów i remontu koni. Znacznie lepszą literaturę posiada służba geograficzna. Jest to głównie zasługa B. Krassowskiego i E. Sobczyńskiego⁷⁰.

55 *Saperzy w służbie Polsce. Księga pamiątkowa*, oprac. A. J. Szugajew, Londyn 1985.

56 M. Białecki, *Wojska inżynieryjno-saperskie armii polskiej lat 1918–1939*, w: *Szkice z dziejów wojskowych Polski 1918–1939*, Poznań 1979; idem, *Saperzy Wojska Polskiego w latach 1936–1939 – plan rozbudowy, wyposażenia i koncepcja użycia w działaniach wojennych*, w: *Polska myśl techniczno-wojskowa 1918–1939*, Koszalin 1988, s. 168–185.

57 Z. J. Cutter, *Saperzy polscy 1918–1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wrocław 2001.

58 Z. Cygan, *O roli transportu samochodowego w wojsku*, Cz. 1, PK, 1974, nr 1.

59 M. W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancernej 1918–1947*, Londyn 1971.

60 E. Bijak, *Plan częściowej motoryzacji sił zbrojnych okresu międzywojennego, w: Materiały VI konferencji naukowej poświęconej rozwojowi polskiej sztuki wojennej*, Warszawa 1967.

61 J. Czajora, *Wpływ doktryny wojennej na rozwój technicznych rodzajów wojsk i struktury przemysłu wojennego w Polsce międzywojennej*, w: *Materiały VI konferencji naukowej poświęconej rozwojowi polskiej sztuki wojennej*, Warszawa 1967.

62 M. Gorecki, *Samochody w Wojsku Polskim. Okres międzywojenny*, Wojskowy Przegląd Techniczny (WPT), 1982, nr 12.

63 A. Rummel, *Polskie konstrukcje i licencje motoryzacyjne w latach 1922–1980*, Warszawa 1985.

64 M. Skarżyński, *Organizacja zaopatrywania w materiały pędne i smary oddziałów (pododdziałów) pancernych i zmotoryzowanych Wojska Polskiego w wojnie obronnej 1939*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Stefana Czarnieckiego, 1999, nr 1; idem, *Zaopatrywanie w MPS 10 Brygady Kawalerii Zmotoryzowanej w 1939 r.*, Przegląd Wojsk Lądowych, 2001, nr 6.

65 A. Jończy, R. Szubański, J. Tarczyński, *Wrzesień 1939. Pojazdy Wojska Polskiego. Barwa i broń*, Warszawa 1990.

66 B. Brzozowski, *Poczta polowa Wojska Polskiego z 1939 r.*, Filatelista, 1991, nr 2; idem, *Cenzura wojenna przesyłek pocztowych w 1939 r.*, Filatelista, 1992, nr 2; T. Gryżewski, *Polska poczta polowa w 1939 roku*, Przegląd Filatelistyczny, 1949, nr 8; J. Niebrzydowski, *Pamiętki z tragicznego września 1939*, Filatelistyka, 2004, nr 9; idem, *Jeszcze o cenzurze korespondencji żołnierskiej z 1939 roku*, Filatelistyka, 2004, nr 10; J. Z. Piekut, *Trójkątne stempelki cenzury wojennej z 1939 r.*, Filatelista, 1995, nr 11; idem, *Datowniki poczty polowej z 1939 roku*, Filatelistyka, 1997, nr 3; idem, *O cenzurze korespondencji żołnierskiej w 1939 roku*, Filatelista, 2005, nr 8; L. Teter, *Poczta polowa w 1939 roku*, Filatelista, 1966, nr 2–5.

67 P. Drzewiecki, *Polskie poczty polowe i polska cenzura korespondencji w 1939 roku*, Bydgoszcz 2009.

68 *Plan mobilizacyjny „W”*. Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny. Wstęp i opracowanie P. Zarzycki, Pruszków 1995, s. 166–167.

69 Z. Karpus, W. Rezmer, *Służba jeniecka w Wojsku Polskim 1918–1939*, SMHW, 1991, s. 207–228.

70 B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974; idem, *Analiza zasięgu polskich map topograficznych w przeddzień wybuchu wojny światowej*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, Warszawa 1982; B. Krassowski, M. Tomaszewska, *Mapy topograficzne ziem*

Dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych podjęto badania nad służbą duszpasterską WP. Nabrały one jednak rozmachu dopiero w ostatniej dekadzie XX wieku. W tej chwili mamy już opublikowanych kilka zbiorów relacji kapelanów wojskowych⁷¹, ukazało się kilkanaście artykułów⁷², potem otrzymaliśmy kilka monografii i rozpraw⁷³.

Znacznie wcześniej historycy zwrócili uwagę na zagadnienia wojskowej służby sprawiedliwości. Pierwsza próba całościowego ujęcia jej dziejów w Polsce w XX wieku był artykuł J. Polana-Haraschina⁷⁴. Później tematyką tą zainteresował się J. Nazarewicz⁷⁵. Pewien wkład w pogłębienie naszej wiedzy o tej służbie wnieśli także S. Jellenta, T.J. Góra, R. Dalecki⁷⁶.

Sporo wiemy już o żandarmerii. Najpierw pojawiło się na jej temat kilka przyczynków historycznych, m.in. S. Jankowicza o żandarmerii KOP⁷⁷, potem monografia autorstwa G. Ratajczyka⁷⁸. Oprócz żandarmerii o bezpieczeństwo na tyłach dbały oddziały asystencyjne i ochrony linii kolejowych. Te ostatnie wystawiała podczas mobilizacji Policja Państwowa. Nie licząc drobnych wzmianek w periodykach naukowych⁷⁹ i prasie (np. we „Wrocławskim Tygodniku Katolików”⁸⁰), najpoważniejszą publikacją jest monografia A. Misiuka⁸¹.

Nie poświęcono również należytej uwagi służbie lotniczej. Nadal więc aktualne są artykuły J. Chojnackiego⁸². W badaniach mogą pomóc niektóre pozycje pamiętnikarskie, np. Z. Wilka⁸³.

Transport kolejowy odgrywał w przedwojennej Polsce decydującą rolę w zaopatrywaniu wojsk w polu. Dlatego też interesujące są wszystkie prace na ten temat, m.in. L. Bujniewicza, J. Klepaczko, E. Ginalskiego, M. Jabłonowskiego⁸⁴.

polskich 1871–1945, T. 1: *Polskie mapy topograficzne wydane w latach 1918–1945*, Warszawa 1979; E. Sobczyński, *Historia służby geograficznej i topograficznej Wojska Polskiego*, Warszawa 2000.

71 M.in.: *Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych*, Warszawa 1969; *Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych 1939–1945*, Warszawa 1974; S. Podlewski, *Wierni Bogu i Ojczyźnie*, Warszawa 1982; Warszawa 1984; F. Mientki, *Bóg i Ojczyzna. Wspomnienia kapelana Wojska Polskiego*, Warszawa 1983.

72 Zob. np. J. Humeński, *Zarys historyczny duszpasterstwa wojskowego w Polsce*, w: *Wspomnienia wojenne kapelanów...* (Warszawa 1969); idem, *Duszpasterstwo wojskowe w walce o niepodległość Polski 1939–1945*, WPH, 1983, nr 2–3; W. Rezmer, *Służba duszpasterska Wojska Polskiego w 1939 r.*, WPH, 1993, nr 1; N. Honka, *Słuscy kapelani w niemieckich i sowieckich obozach jenieckich*, w: *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, pod red. Z. Kapały i J. Myszora, Katowice 1999.

73 J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987; N. Honka, *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998; Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w Solach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Toruń 2000.

74 J. Polan-Haraschin, *Zarys dziejów wojskowej służby sprawiedliwości w Polsce w latach 1918–1958*, WPH, 1959, nr 4.

75 J. Nazarewicz, *Działalność sądów wojennych w obronie polskiego Wybrzeża we wrześniu 1939 r.*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy (WPP)*, 1976, nr 3; idem, *Wojskowa służba sprawiedliwości w przededniu i w pierwszym okresie wojny obronnej Polski w 1939 r.*, WPH, 1978, nr 2, i 1979, nr 1; idem, *Polskie sądy wojenne w wojnie obronnej 1939 roku*, Warszawa 1980.

76 S. Jellenta, *Jeszcze o sądownictwie wojskowym w 1939 r.*, WPH, 1978, nr 4; J. T. Góra, *O sądownictwie wojskowym w 1939 r.*, WPH, 1980, nr 3; R. Dalecki, *O działalności sądów wojennych w ramach armii „Karpaty”*, WPH, 1980, nr 3.

77 S. Jankowicz, *Żandarmeria KOP*, PKiBP, 1967, nr 46.

78 G. Ratajczyk, *Żandarmeria Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004.

79 Zob. J. Jadach, *Policja Państwowa w województwie kieleckim w latach 1919–1939*, *Studia Kieleckie*, 1977, nr 2.

80 S. Jadczyk, *Policja Państwowa we wrześniu 1939*, *Wrocławski Tygodnik Katolików (WTK)*, 1981, nr 39–40.

81 S. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939*, Warszawa 1996.

82 J. Chojnacki, *Potrzeby lotniskowe w Polsce przedwrześniowej*, *Wojskowy Przegląd Lotniczy (WPL)*, 1971, z. 3; idem, *Kompetencje i struktura służb lotniskowych w Polsce w latach 1918–1939*, WPL, 1971, z. 4; idem, *Polskie lotniska operacyjne i polowe w latach 1937–1939*, WPL, 1971, z. 5; idem, *Kadry służby lotniskowej w Polsce przedwrześniowej*, WPL, 1971, z. 6.

83 Z. Wilk, *Ze wspomnień kierownika działu MOB w zakresie zaopatrzenia lotnictwa w roku 1939*, *Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939*, T. 14, 1969.

84 L. Bujniewicz, *Organizacja kolejnictwa Polski w latach 1935–1939 na okres wojny*, *Myśl Wojskowa (MW)*, 1961, nr 12; idem, *Kolejnictwo w przygotowaniach obronnych Polski w latach 1935–1939*, MW, 1963, nr 9; J. Klepaczko,

Z wydawnictw źródłowych najwięcej informacji o służbach Wojska Polskiego znaleźć można w zbiorze dokumentów *Wojna obronna Polski 1939*⁸⁵. Inne publikacje źródłowe (drukowane zbiory dokumentów i relacji) problematykę służb uwzględniają w dużo skromniejszym zakresie, często z konieczności, gdyż nie dawało się jej wyeliminować z preferowanych dokumentów *stricto* operacyjnych.

Rozprawa nieniejsza została oparta przede wszystkim na źródłach archiwalnych. Najwartościowsze z punktu widzenia podjętego tematu były materiały przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie, a wśród nich akta Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych, Sztabu Głównego – szczególnie jego Oddziału I Organizacyjno-Mobilizacyjnego i Oddziału IV Kwatermistrzowskiego oraz Sekretariatu Komitetu Obrony Rzeczypospolitej, następnie Ministerstwa Spraw Wojskowych, Dowództw Okręgów Korpusów, dokumenty wytworzone podczas mobilizacji i koncentracji WP w 1939 r. przez dowództwa związków operacyjnych, taktycznych i najrozmaitszych oddziałów. Pomocniczą, uzupełniającą rolę odegrały dokumenty i relacje zgromadzone w Wojskowym Biurze Badań Historycznych (wcześniej Wojskowy Instytut Historyczny), niektóre zespoły akt Archiwum Akt Nowych (np. akta Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Skarbu, Ministerstwa Komunikacji, Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych) oraz zbiory Instytutu Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Z materiałów londyńskich najcenniejsze były protokoły przesłuchań oficerów przed Komisją Powołaną w Związku z Wynikiem Kampanii Wojennej 1939 r. oraz relacje oficerów, szefów służb i dowódców broni, którzy z racji zajmowanego stanowisk zajmowali się sprawami kwatermistrzowskimi, zaś w czasie wojny kierowali pracą poszczególnych służb.

W kolejnych rozdziałach rozprawy służby omawiane są w pewnym porządku. Najpierw analizuje te, które w przedwrześniowej armii zaliczano do służb kwatermistrzowskich, potem zaś pozostałe: sprawiedliwości, duszpasterska i geograficzna. O kolejności w grupie kwatermistrzowskiej decydowało kryterium ważności danej służby i wpływ jej pracy na poziom gotowości Wojska Polskiego do działań w polu. Stąd też na pierwszych dwóch miejscach znalazły się służba intendentury i służba uzbrojenia. Szczegółowe informacje na temat etatowych stanów służb WP na stopie wojennej w 1939 r. zawiera tabela umieszczona w Aneksie do niniejszej pracy.

Przedłożona rozprawa nie pretenduje do wszechstronnego i wyczerpującego omówienia wszystkich problemów kwatermistrzowskich, ani też ukazania dziejów każdej ze służb Wojska Polskiego w całym okresie międzywojennym. Jak to zaznaczyłem na początku, ujmuje ona jedynie wybrane – najważniejsze w mniemaniu autora – zagadnienia operacyjnej służby sztabów w przededniu wojny 1939 r. Dlatego też w opracowaniu pominięto lub tylko zasygnalizowano szereg istotnych spraw specjalistycznych (politycznych, ekonomicznych, społecznych, technicznych) – drugorzędnych jednakże dla zrealizowania nakreślonego zadania badawczego.

Głęboko wdzięczny jestem śp. doc. dr. hab. Andrzejowi Rzepniewskiemu, który zachęcił mnie do zajęcia się operacyjną służbą sztabów przedwrześniowego Wojska Polskiego oraz udzielił wielu rad, śp. doc. dr. Władysławowi Lewandowskiemu za zainteresowanie okazywane tej pracy oraz Recenzentom – prof. dr. hab. Piotrowi Staweckiemu i prof. dr. hab. Mieczysławowi Wojciechowskiemu za cenne wskazówki, które wykorzystałem przygotowując rozprawę do druku.

Dalsze komentarze do artykułu płk. dypl. w st. sp. M. Utnika, WPH, 1973, nr 2; E. Ginalski, *Wojskowe transporty kolejowe przed wojną i w czasie wojny 1939 r.*, WPH, 1985, nr 4; M. Jabłonowski, *Transport kolejowy i drogowy II Rzeczypospolitej a problem przygotowań wojennych*, SMHW, 1988.

85 *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, Warszawa 1969 (dalej: *Wybór źródeł*).